

Ukrainian Historical Review /
Український історичний огляд
Issue 1 / Вип. 1 (2022) 163-177.

DOI: 10.47632/2786-717X-2022-1-163-177

УДК 930.85:271.4(477)“17”

ORCID ID 0000-0002-9748-8844

Valentyna Los'
candidate of historical sciences
research fellow
Jagiellonian university
los_v@ukr.net

ENLIGHTENMENT IN THE COMMONWEALTH AND ITS EFFECTS ON THE UNIATE CHURCH AT THE END OF THE 18th CENTURY: PROBLEM STATEMENT

At the end of the 18th century, the Uniate Church in Polish-Lithuania Commonwealth experienced a period of reforms, which scholars primarily associate with the process of its confessionalization. However, the 18th century is also the age of the Enlightenment, whose ideas were spread on these territories. The article focuses on current trends in the study of Eastern European Enlightenment, with particular emphasis on the development of the educational movement in the Commonwealth, which is currently actively considered in Polish historiography. Another problem raised in the article deals with the influence of the Enlightenment ideas on the hierarchy of the Greek-Uniate Church.

In addition to theoretical issues, the main focus of the study is on the practical aspects of Enlightenment influences, as according to modern researchers, the social implementation of the ideas of the Enlightenment is an expression of Enlightenment Catholicism. In particular, a comparative analysis of the visitation instructions of the middle and second half of the 18th century was carried out, focusing on the visitation instruction of Metropolitan Jason Smogorzewski made in 1782 for deaneries of Bratslav and Volyn' regions of the Kyiv Uniate metropolitan Church. The research results offer a new perspective on the connection between Enlightenment ideas and the increasing level of education of the Greek-Uniate clergy, which can be traced in the visitation documents of the late 18th century.

Валентина Лось
кандидатка історичних наук, наукова співробітниця
Ягеллонський університет

ПРОСВІТНИЦТВО В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ І ЙОГО ВПЛИВИ НА УНІЙНУ ЦЕРКВУ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.: ДО ФОРМУЛЮВАННЯ ПИТАННЯ

Вступ

Останні десятиліття XVIII ст. у Речі Посполитій пройшли під знаком реформ, які були складовою частиною Просвітництва, інтелектуального руху, котрий абсолютизував раціональний погляд на суспільні відносини. Польський королівський двір, як це характерно для держав Східної Європи, став найважливішим осередком місцевого Просвітництва. Навколо короля Станіслава Августа (1764–1795) зібралися реформатори, що критично ставилися до політичної, моральної та інтелектуальної традиції. Просвітницькі ідеї захопили й таку консервативну соціальну структуру Речі Посполитої, як Римо-Католицька Церква, поклавши край бароковій релігійності попереднього періоду. Унійна Церква, вірянами якої була більшість населення східних воєводств Речі Посполитої, не могла уникнути віянь Просвітництва, хоч ці питання до останнього часу привертали недостатньо уваги української історіографії.

Одразу зазначу, що початки секулярних змін в Унійній, Римо-Католицькій і Православній Церквах у складі Речі Посполитої та Російської імперії XVIII ст. є питанням дискусійним. Більшість учених (український історик Ігор Скочиляс, американська історикиня Барбара Скінер, російська дослідниця Маргарита Корзо) твердять, що цей процес був складовою частиною конфесіоналізації¹, яка відбувалася в Унійній Церкві. Інші, зокрема Максим Яременко, історик із кола Нагалі Яковенко, вважає, що конфесіоналізація не була характерною для Православної Церкви, й натомість використовує термін «соціальне дисциплінування»², стверджуючи, що ця тенденція до регулювання суспільства була

¹ Термін «конфесіоналізація», впроваджений німецькими вченими у другій половині XX ст., запозичено в українській історіографії, див.: І. Скочиляс. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус*. Львів 2010. Дослідниця Б. Скінер звернула увагу на цю проблематику у своїй монографії: В. Skinner. *The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in Eighteenth-Century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia*. DeKalb Illinois 2009; М. Корзо. *Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*. Москва 2007.

² Термін «соціальне дисциплінування» впровадив німецький учений Гергард Острайх, див.: G. Oestreich. *Strukturprobleme des europäischen Absolutismus // Vierteljahresschrift für soziale und Wirtschaftsgeschichte* 55 (1968) 329–347.

характерною і для унійного духовенства східних окраїн Речі Посполитої³. Польські й англійські історики⁴ цікавилися насамперед впливами Просвітництва на Римо-Католицьку Церкву. Розгляд згаданих теоретичних моделей не стосується мети мого дослідження. У цій розвідці хочу зосередити увагу на зв'язку між впливами Просвітництва в Речі Посполитій і практичними реформами, наявними у практичній, головно освітній, діяльності ієрархів та унійного духовенства в деканатах, розташованих на Волині та Брацлавщині.

І все ж розгляд цієї проблеми личить розпочати з короткого ознайомлення зі самим розвитком Просвітництва у східноєвропейському контексті. Довго під час вивчення географії поширення ідей Просвітництва східноєвропейські країни ігнорувалися з огляду на їхню суспільну традиційність. Утім, зараз є кілька концепцій Просвітництва, що мають стосунок саме до реалій Східної Європи⁵. Як стверджує хорватська дослідниця Теодора Шек Брнардиш, Просвітництво з його головним акцентом на пануванні розуму й освіти безперечно відбилося і в країнах, які входили до складу Речі Посполитої, Габсбурзької монархії та Оттоманської Порти⁶. Авторка слушно закликає вивчати «мікроскопічні просвітництва», які мали місце у Східній Європі, вважаючи, що дороговказом до їхнього розгляду може стати орієнтація дослідника на «пошуки поліпшень»⁷. Відтак, виходячи з панівної сьгодні

³ М. Яременко. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті*. Львів 2017, с. 12–13.

⁴ Зокрема цю проблематику розглядає англійський історик Річард Баттервік (R. Butterwick. *Polska rewolucja a kościół katolicki 1788–1792*. Kraków 2012) і дослідники з Польського товариства істориків XVIII ст. (напр., Магдалена Слюсарська: M. Ślusarska. *Ku odnowie życia religijno-moralnego wiernych i poprawie ich obyczajów. Duchowieństwo diecezji wileńskiej w okresie pontyfikatu biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego (1762–1794) a oświeceniowa reforma katolicka* // *Senoji Lietuvos literatūra* 33 (2012) 171–210). Концепт конфесіоналізації є доволі суперечливим питанням у польській історіографії, де вважають його використання для Римо-Католицької Церкви в Речі Посполитій щонайменше передчасним. Див., напр., монографію Томаша Кемпи: T. Kempa. *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*. Toruń 2007, с. 6.

⁵ R. Okey. *Eastern Europe 1740–1985: Feudalism to Communism*. London 1992. Автор цієї книжки першим сформулював поняття «східноєвропейське Просвітництво». Л. Вульф. *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва* / пер. з англ. С. Біленький і Т. Цимбал. Київ 2009. Є праці, присвячені розгляду особливостей Просвітництва у католицьких краях, напр.: U. L. Lehner. *The many faces of the catholic enlightenment* // *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe* / ред. U. L. Lehner, M. Printy. Leiden – Boston 2010, с. 1–16, а також у православних, див.: E. Turczynski. *The Role of the Orthodox Church in Adapting and Transforming the Western Enlightenment in Southeastern Europe* // *East European Quarterly* 9/4 (1975) 415–440; R. Butterwick. *What is Enlightenment? Some Polish Answers, 1765–1820* // *Central Europe* 3/1 (2005) 19–37.

⁶ T. Shek Brnardić. *The Enlightenment (Oświecenie)? Some in Eastern Europe: Between Regional Typology and Particular Microhistory* // *European Review of History* 13/3 (2006) 416.

⁷ Там само, с. 416. Так само Просвітництво як процес проведення покращень на локальному рівні шляхтою Волині й Поділля початку XIX ст. пропонує розглядати й Тетяна Онофрійчук:

тенденції, яка стверджує, що Просвітництво у кожній країні мало власні особливості, котрі залежали від соціального, історичного, географічного контексту, вважаю, що питання впливів Просвітництва на ієрархію Унійної Церкви досліджуваних теренів варте порушення і розгляду.

Якщо для Богемії, соціокультурні процеси в якій досліджує Т. Шек Брнардіч, був характерним розвиток міської культури⁸, то Річ Посполита з її тісним зв'язком із Латинською Церквою репрезентувала інше обличчя просвітницького руху, що мав справи головню з аграрним соціумом і фільварковою структурою народонаселення. Тут важливу роль відіграв власне конфесійний чинник. Саме тому Просвітництво в Речі Посполитій, як і в інших католицьких країнах Європи, часто називають католицьким Просвітництвом чи просвіченим католицизмом. Англійський учений Р. Баттервік є прихильником використання останнього терміна⁹. На його думку, просвічений католицизм охоплює спроби очищення Церкви від забобонів, заохочення до християнського милосердя без лякання вогнем пекельним, кращого розуміння створіння Божого через наукове дослідження¹⁰. У Польсько-Литовській державі прагнення Просвітництва покращити життя насамперед виразилося у намаганнях реформувати освітню систему. Найважливішим елементом просвітницьких реформ у Речі Посполитій є утворення в 1773 р. та подальша діяльність Едукаційної комісії, яка впроваджувала раціональний підхід до церковних питань попри те, що її очолювали представники латинського духовенства. Окремі представники Римо-Католицької Церкви активно долучалися до обговорення необхідності реформування Церкви. Ідеться, наприклад, про Гуго Коллонтая, а також примаса Польщі Міхала Єжи Понятовського, єпископа Віленського Ігнаці Масальського та ін.¹¹

Під час активних інтелектуальних дискусій, зокрема на сторінках преси (журнал «Монітор»), питання Унійної Церкви потрапляють у поле зору польських політичних і культурних діячів, які слушно вважали, що просвічене унійне духовенство було б найкращою охороною перед загрозою з боку російського православ'я. Унійну Церкву, що налічувала 4 млн вірян із 14 млн населення Речі Посполитої станом на 1772 р.¹², знали мало, а уніатське питання стало актуальним і вийшло на порядок денний Чотирилітнього сейму (1788–1792) лише завдяки бажанню уникнути нових бунтів на

T. Onofriichuk. 'Enlightenment takes hold of our lands': translating and publishing in Volhynia and Podolia in the 1800s – 50s // *European Review of History* 27/4 (2020) 450–473.

⁸ T. Shek Brnardić. The Enlightenment in Eastern Europe, с. 416–417.

⁹ R. Butterwick. *Polska rewolucja a kościół katolicki*, с. 171.

¹⁰ Там само.

¹¹ M. Ślusarska. Ku odnowie życia religijno-moralnego wiernych i poprawie ich obyczajów.

¹² R. Butterwick. *Polska rewolucja a kościół katolicki*, с. 171.

кшталт Коліївщини й розумінню, що воно вміло розігрується Російською імперією. Відтак польська політична та культурна еліта пропонувала свої проекти покращення становища парафіяльного унійного духовенства¹³. Симпатик унійного духовенства Г. Коллонтай прямо писав, що кожна нація найбільше залежить від освіченості своїх парохів¹⁴. А в проекті ще одного польського просвітника, Каєтана Сераковського, видно прямі вказівки на те, що Просвітництво ототожнювалося з освітою та викоріненням забобонів і що розв'язання цих питань покладалося на духовенство.

Interes rządu krajowego jest w tym aby milion lub więcej ludu naszego (*uni-amię*) był wyprowadzony światłem i pracą duchownych swoich z zakorzenionej nienawiści do nas, którem źródło było odsunięcie ich od prerogatyw równych i zostawienie ich w grubym nieoswieceniu¹⁵.

Постають питання: чи ідеї Просвітництва, популярні серед частини польської світської та церковної еліт, і їхнє звернення до уніатського питання мали вплив на Унійну Церкву? Чи відігравали члени унійної ієрархії якусь роль у цьому русі реформувань? Адже через брак власної держави та магнатерії саме ієрархи зайняли їхнє місце¹⁶. Подібні тенденції в цей час були характерними і в інших країнах східнохристиянської традиції, зокрема в Сербії та Румунії¹⁷.

Діяльність унійної ієрархії як прояв трансформації просвітницьких ідей на практиці

Унійні митрополити та єпископи другої половини XVIII ст., які у більшості своїй здобули освіту за кордоном (у Грецькій колегії св. Атанасія в Римі)¹⁸,

¹³ Один із таких проектів (1789), який належав графові Каєтану Сераковському (1753–1841), діячеві Чотирилітнього сейму, передбачав зрівняння у правах уніатського та латинського духовенства, що, на його думку, мало привести не лише до політичного змішання народів в один, а й до навернення в Унію православних, див.: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD), Archiwum Zamojskich 2871, Akta Małachowskich, k. 90–92; Archiwum Zamojskich, sygn. 3153, k. 342–344. Інший діяч польського Просвітництва, посол на Сейм від Ліфляндії Станіслав Кублицький, також пропонував свій проект покращення стану унійного духовенства, див.: Там само, k. 365, Projekt Kublickiego posła inflantskiego. Względ na duchowieństwo świeckie Ritus Graeco-Uniti.

¹⁴ R. Butterwick. What is Enlightenment, с. 27.

¹⁵ AGAD, Archiwum Zamojskich, sygn. 3153, k. 344.

¹⁶ D. Wereda. *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*. Siedlce – Lublin 2013, с. 161.

¹⁷ Брнардіц, покликаючись на дослідження Емануеля Турчинського (E. Turczynski. The Role of the Orthodox Church, с. 415–440), відзначала, що в Сербії та Румунії, які були частиною Османської імперії, через відсутність власного шляхетського стану саме Православна Церква з її ієрархами посіли його місце й були провідниками просвітницьких ідей (T. Shek Brnardić. The Enlightenment in Eastern Europe, с. 417).

¹⁸ D. Wereda. *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej*, с. 344–351.

а часто досить довго там мешкали, мали значні шанси ознайомитися з новими ідеями. Саме через освітні практики на Заході й відбувалося поширення нових ідейних впливів у країнах Східної Європи¹⁹. Чи це твердження правдиве і щодо унійних владик? Відповіді на це питання наразі немає. Унійна ієрархія, яка не була заангажованою у розгляд теоретичних ідей Просвітництва (так стверджують дослідники)²⁰, зосередила свою увагу на розв'язанні цих питань на практиці й так адаптувала і трансформувала їх до своїх реалій²¹. Припускаю, що практичні заходи унійної ієрархії, скеровані на покращення освітнього рівня парафіяльного духовенства, можна розглядати крізь призму впливів просвітницьких ідей. Позаяк основна увага владик була скерована на практичні питання, варто простежити документи організаційного характеру. Я ж зосередила свою увагу на аналізі такого виду джерел, як інструкції для візитаторів²².

Ця інструкція визначала завдання візитаторів, які на основі детально розроблених питань, з одного боку, мали впроваджувати серед духовенства та мирян єпархії розпорядження свого архиєрея та ухвали місцевих єпархіальних синодів, з іншого – контролювати виконання рішень церковної влади²³. Візитаційні протоколи в Унійній Церкві XVIII ст. укладалися згідно з інструкцією, яку розроблено на основі латинських взірців (*Quaestiones in Visitationibus indagande*). Затверджена Замойським синодом інструкція запроваджувала загальну схему проведення візитації та була взірцем для кожної конкретної візитації, яка мала ще додатково власну інструкцію, поява якої зумовлювалася необхідністю детального регламентування обов'язків візитатора, враховуючи особливості того чи іншого часового періоду. Саме

¹⁹ T. Shek Brnardić. *The Enlightenment in Eastern Europe*, с. 425.

²⁰ Баттервік, який проаналізував пастирські листи Луцько-Острозького єпископа Стефана (Левинського) і митрополита Теодосія (Ростоцького) 1789 р., та польський історик Станіслав Вітецький, який здійснив аналіз пастирського послання Холмського єпископа Порфирія (Скарбека-Важинського), дійшли подібних висновків, а саме, що унійські ієрархи у своїх працях не порушували питань просвітницького характеру, популярних у середовищі католицьких єпископів. Див.: R. Butterwick. *Polska rewolucja a kościół katolicki*, с. 402–404; S. Witecki. *Theory and Practice of Parochial Preaching in the late 18th-century Polish-Lithuanian Commonwealth // Slověne (= Словъне)*. *International Journal of Slavic Studies*, 6 (2) (2017) 597–621.

²¹ Польська дослідниця Йоанна Гетка стверджує, що Василянський Чин був серед простого населення передвісником модернізму та впровадження ідей Просвітництва саме завдяки його практичній діяльності. Див.: J. Getka. *U progu modernizacji: ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*. Warszawa 2017.

²² Я свідомо того, що використання одного виду джерел є недостатнім для розроблення нової проблематики, це лише формулювання питання, яке вимагає подальшого розширення документального підґрунтя.

²³ І. Скочиляс. Програма реформ у Львівській єпархії в післязамойський період: візитаційні інструкції Атанасія (Шептицького) 1732 та 1739 років // *Ковчег: Науковий збірник із церковної історії* 2 (2000) 347.

ці інструкції демонструють нагальні питання і потреби єпархії та дають нам змогу простежити зміни.

Предметом дослідження є інструкція митрополита Ясона (Смогоржевського) (1715–1788)²⁴, видана в 1782 р. для генеральної візитації Київської митрополічної єпархії, яка віддзеркалює зміни, котрі відбулися в Церкві в добу Просвітництва, що особливо помітно в порівняльному аспекті (зокрема щодо попередніх інструкцій із 1732, 1739, 1749 рр). Спершу ця візитація охопила брацлавську частину Київської митрополії, а згодом, із 1783-го, і київську й упорядкувала правні питання після бурхливого періоду 1768–1775 рр. За словами Мар'яна Радвана, ця інструкція послужила до створення схеми візитації, яка проіснувала майже без змін від 1780 до середини 90-рр. XVIII ст.²⁵, а отже, є найкращим прикладом для дослідження змін, які принесла доба Просвітництва до практик Унійної Церкви.

Інструкція 1782 р.²⁶ за своєю схемою повторювала попередні інструкції, зокрема візитаційні інструкції єпископа Львівського Атанасія (Шептицького) з 1732 і 1739 рр.²⁷, інструкцію митрополита Флоріана (Гребницького) з 1749 р. для київських і брацлавських деканатів²⁸ й охоплювала найважливіші питання організації парафії: назва церкви, її фізичний стан, фондуш та урядування пароха. Інструкції 30–40-х і 80-х рр. XVIII ст. мали як спільне, так і відмінне. Спільним була перш за все форма, а також велика увага до фондушових питань, статистичних даних, ведення церковної документації, а також до моральної поведінки парафіян.

Під час порівняння інструкцій привертає увагу поглиблена увага до особи пароха та його парафіян, що з'являється в інструкції 80-х рр. Пункт, присвячений пароху, є в кожній з інструкцій; утім, якщо інструкція 1732 р. вимагала лише провести ретельне розслідування про його життя і звичаї²⁹, то інструкція 1782 р. значно розширила цей сюжет. Зокрема у ній наголошувалося про потребу екзамінувати пароха та його помічників на предмет умінь, необхідних для духовного стану. Досліджувана інструкція вимагала надати інформацію не лише про пароха, а й про вікарія, церковний причт і про їхніх домашніх, що є її новацією. Цю відмінність між ранніми

²⁴ Див. про митрополита у: I. Wodzianowska. *Zmierzch Unii. Struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Braclawszczyżni*. Lublin – Tczew 2018, с. 38–39, D. Wereda. *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej*.

²⁵ *Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim po 1782 roku* / опрац. М. Radwan. Lublin 2004, с. 14.

²⁶ Інститут рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 2467, арк. 1–3.

²⁷ І. Скочиляс. Програма реформ у Львівській єпархії, с. 364.

²⁸ ІР НБУВ, ф. І, спр. 2466.

²⁹ І. Скочиляс. Програма реформ у Львівській єпархії, с. 364.

візитаціями Правобережжя 40-х рр. та 80–90-х рр. XVIII ст. відзначив іще Петро Левицький (випускник Київської Духовної академії, автор дисертації про уніатські візитації XVIII ст., яку досліджував Ігор Скочиляс)³⁰.

У деяких візитаціях, які виконувалися дуже ретельно, можна навіть знайти імена церковних служок. І, що також дуже цікаво та вперше нотується в інструкціях, – це увага до родини пароха. Візитації подають інформацію про дружин парохів, вказують їхні імена та станове походження. Вперше жіноцтво потрапило в поле зору візитаторів. Це значне розширення уваги до людей є власне особливістю досліджуваної інструкції і візитацій, зроблених на її підставі, та, ймовірно, є проявом впливів Просвітництва з його увагою до особи. Звичайно, треба мати на увазі, що церковна ієрархія і раніше звертала увагу на родину парохів, зокрема на їхніх дружин³¹, але в церковній візитаційній документації, тим більше із вказуванням імен, це простежується вперше.

Цікаво, що у візитаціях також з'являються імена братчиків, а інколи і звичайних парафіян. Якщо раніше ставлення до братств було суто функціональним, зумовленим їхньою фіскальною функцією, зборами канун, й у візитаціях показано лише, скільки братчики зібрали і яка сума є в їхній касі, то в 1780-х рр. більше уваги приділялося членам церковної громади, їхньому ставленню до християнського вчення тощо, що також є віддзеркаленням збільшення інтересу до особи³².

Зазвичай життя мирян не було в центрі уваги візитаторів ні Унійної, ні Латинської Церков. Однак у XVIII ст., а для Унійної Церкви в другій половині XVIII ст., зацікавлення посполитими стає видимим у візитаційних протоколах. Це можна витлумачити намаганням краще контролювати власну паству, зростанням бюрократизації. Але не варто недооцінювати й культурних впливів ззовні, зокрема впливів ідей Просвітництва³³. Згадану тенденцію до збільшення уваги уніатської ієрархії до мирян відзначив і згадуваний П. Левицький³⁴.

Інструкція 1732 р. містила додаток, який не вносився до візитацій і не зачитувався публічно. У ньому було сказано, щоби візитатори не брали з духовенства та парафіян плати за свою роботу (що, без сумніву, відбувалося).

³⁰ ІР НБУВ, ф. 304, спр. 2029; П. Левицький. *Уніатские визиты или ревизии приходов 18 ст. как церковно-исторический материал*. Киев 1908; І. Скочиляс. Неопублікована праця з історії Уніатської церкви на Правобережній Україні у XVIII ст. // *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*, вип. 2 (1995–1997 рр.). Львів 1999, с. 358.

³¹ A. Z. Nowak. *Priesthood in the Teachings for the Clergy: On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*. Kraków 2017, с. 236–261.

³² ІР НБУВ, ф. 304, спр. 2029; П. Левицький. *Уніатские визиты*, с. 359.

³³ І. Скочиляс. Програма реформ у Львівській єпархії, с. 358.

³⁴ ІР НБУВ, ф. 304, спр. 2029, с. 404–407, 543–544; П. Левицький. *Уніатские визиты*; І. Скочиляс. Неопублікована праця з історії Уніатської церкви на Правобережній Україні, с. 343–360.

Цікаво, що до інструкції 1782 р. цей пункт був внесений і його прилюдно зачитували, що також показує нам зростання ролі мирян наприкінці століття. Як наслідок – помітно більшу, ніж зазвичай, ретельність візитаторів у виконанні їхніх обов'язків. Взірцевими є візитаційні протоколи Уманського, Соколовського та Животовського деканатів, які візитував бердичівський декан Йосип Скульський.

Як відомо, доба Просвітництва асоціюється з викоріненням забобонів, темноти й відсталості. Ці процеси спостерігалися у різних регіонах Європи ще в епоху Бароко. Питання боротьби із забобонами були постійно на часі, православна й унійна ієрархія зверталися до цих питань упродовж XVII і XVIII ст., про що свідчить, наприклад, аналіз моральних теологій і катехизмів, який здійснила дослідниця Й. Гетка³⁵. Утім, у Речі Посполитій кінця XVIII ст. ці питання стали актуальними не лише серед духовенства, а й серед вищих прошарків та інтелектуалів, які сприймали Просвітництво саме як протилежність невігластва, варварства й забобонів³⁶, тому припускаю, що це мало вплив і на унійних ієрархів. Дослідниця М. Слюсарська стверджує, що цей реформаторський рух стосувався як Римо-Католицької, так і Протестантської Церкви³⁷. Сліди такого світоглядного підходу подибуємо в досліджуваній інструкції.

Візитатор був зобов'язаним зібрати парафіян у храмі та розпитати й дослідити їхню християнську поведінку, особливу увагу звернувши на «*zabobony, błędy u nieprzystojności*». В інструкції, виданій візитатору Житомирського і Чуднівського деканатів Київщини Іванові Модлішевському прямо сказано описати, в якій парафії є забобони: «*opisania, jeźli w której parochii znajdują się gusła, zabobony, czarodziejstwa, wróżbictwa, nawet schadzki przeciwko Bogu albo wierze świętej bluźnierstwa*»³⁸.

Безперечно, що запропонована інтерпретація кожного з розглянутих пунктів інструкції вимагає детальнішого дослідження їхніх початків. Я лише засигналізувала проблематику, альтернативний підхід, який вимагає поглиблення і використання інших джерел. Тому питання, чи спроби реформування та посилення уваги до особи є результатом посилення дисципліни, зростаючої конфесіоналізації чи просвітницьких впливів, залишається відкритим.

На мою думку, найяскравішим прикладом впливів Просвітництва, які мені вдалося дослідити глибше, є турбота «*osobliwie o edukacji synów*»³⁹. Саме на освіту білого духовенства покладалися великі надії, позаяк парохі були

³⁵ J. Getka. Świat chrześcijański wobec dziedzictwa słowiańskiego. Wyobrażenia ludowe w bazylikańskich Teologiach moralnych (XVIII wiek) // *Studia Wschodniosłowiańskie* 16 (2016) 400.

³⁶ R. Butterwick. What is Enlightenment, c. 27.

³⁷ M. Ślusarska. Ku odnowie życia religijno-moralnego wiernych i poprawie ich obyczajów, c. 177.

³⁸ *Wizytacje generalne parafii unickich*, c. 26.

³⁹ ІР НБУВ, ф. І, спр. 2467, арк. 1 зв.

зобов'язаними освічувати своїх переважно неписьменних вірян. У інструкції наголошено, що синів духовенства слід одразу відправляти до латинських шкіл під загрозою кари «*suspensy*» (відсторонення від Церкви). Наголосимо, що акценту на освіту синів духовенства нема в інструкціях першої половини XVIII ст.

Зрозуміло, що питання освіти духовенства було актуальним не лише в досліджуваний час, до нього зверталися постійно як православні, так і унійні ієрархи. Ще у працях православних владик XVII – початку XVIII ст. лунали заклики заохочувати парафіяльне духовенство відправляти своїх синів до шкіл⁴⁰. Безумовно, свою роль у цьому відіграв і указ про поповичів 1764 р., що наказував духовенству відправляти синів до шкіл під загрозою штрафів і позбавлення їх привілею приналежності до духовного стану⁴¹. Складно сказати, як здійснювали виконання цього указу на місцях, адже кінець 1760-х – початок 1770-х рр. – це час соціально-релігійних конфліктів і російської експансії, що, безперечно, ускладнювало функціонування структур Унійної Церкви на Брацлавщині та Волині. Історикиня Ірена Водзяновська наводить приклади штрафування парохів, які не відправляли синів до шкіл⁴². На жаль, візитаційні документи цього періоду дійшли до нас із лакунами, що унеможливорює їхній детальний аналіз і порівняння⁴³.

Правдоподібно, на піднесення рівня освіти впливали різні причини, але впливи польського Просвітництва, в якому саме освітнє питання займало чільне місце, сьогодні найменш висвітлені. Деякі історики наголошують, що питання Просвітництва й освіти в Речі Посполитій були майже тотожними⁴⁴. Велику роль у цьому відіграла, як уже згадувалося, діяльність Едукаційної комісії та її голова, уродженець Волині Г. Коллонтай, який особисто виступав за освіту уніатського духовенства й парафіян і відкриття для них семінарій та університету⁴⁵. На мою думку, саме в освітньому питанні найкраще простежується зв'язок просвітницьких ідей та їхньої реалізації на локальному рівні, позаяк унійна ієрархія здобула в цьому питанні реальну підтримку держави.

⁴⁰ A. Nowak. *Priesthood in the Teachings for the Clergy*, с. 54–63.

⁴¹ I. Wodzianowska. *Zmierzch Unii*, с. 195–196. Цей указ викликав невдоволення як митрополита Феліціана (Володкевича), так і частини польських сенаторів, позаяк порушував затвержені традиції та привілеї східного духовенства, й був скасований у 1792 р.

⁴² Там само, с. 197.

⁴³ У 1773–1774 рр. відбувалися часткові візитації цих теренів єпископом-помічником Київської митрополії Левом (Шептицьким) і холмським єпископом Максиміліаном (Риллом). Останню зупинили в Бердичеві російські війська. Візитаційна документація дійшла до нас лише в уривках. Див.: I. Wodzianowska. *Zmierzch Unii*, с. 123–125.

⁴⁴ R. Butterwick. *What is Enlightenment*, с. 27.

⁴⁵ R. Butterwick. *Polska rewolucja a kościół katolicki*, с. 201–202, 407. Баттервік ретельно проаналізував листи Коллонтая.

Аналіз джерел і літератури вказує, що найбільший акцент на процес формування освіти парафіяльного духовенства припадає на період урядування митрополита Ясона (Смогоржевського), а саме на 1780–1788 рр. У цей час почалося систематичне навчання духовенства при курії та екзаменування священників на єпархіальних соборах⁴⁶. Відомо також, що митрополит розпочав будівництво семінарії у своїй столиці Радомишлі, вважаючи, що освіта в латинських школах не замінить духовної освіти для парохів⁴⁷. На користь припущення про впливи Просвітництва свідчить і той факт, що унійні митрополити Ясон (Смогоржевський) і Теодосій (Ростоцький) брали активну участь в освітніх реформах Едукаційної комісії. Зокрема, вище духовенство внесло проект про утворення по одній семінарії в кожній єпархії, утримання яких мало лягти на духовенство⁴⁸. У Київській митрополії для будівництва духовної семінарії у Радомишлі вирішено добровільно обкласти податком духовний стан⁴⁹. Смогоржевський звертався із проханням до Комісії про передачу костелу єзуїтів у Житомирі на потреби семінарії у цьому місті⁵⁰. А луцький єпископ Стефан (Левинський) писав урядові листи вже згаданому графові К. Сераковському за активне просування на Сеймі питання піднесення освітнього рівня унійних парохів⁵¹. Зрозуміло, що через своє непривілейоване становище унійні владики не могли брати повноцінну участь у політичному житті держави, тому їхня діяльність перебувала радше за кулісами політичної арени, що ускладнює її дослідження. За словами польського історика Тадеуша Сліви, єпископ Левинський, який обіймав посаду секретаря у секретаріаті Станіслава Августа Понятовського, був головним референтом у вирішенні уніатських справ у Варшаві, за що король його цінував⁵².

Утім, не лише внутрішні церковні реформи й участь унійної ієрархії в освітніх реформах дають нам підстави говорити про впливи Просвітництва. Підтвердженням цього є реальні зміни в освітньому становищі унійного духовенства, які відбулися саме наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Факт покращення рівня освіти унійного парафіяльного духовенства в 80–90-х рр. XVIII ст. відзначає І. Водзяновська, праця якої базується на аналізі візитаційних документів Брацлавщини. Вона вказує, що більшість кандидатів

⁴⁶ I. Wodzianowska. *Zmierzch Unii*, с. 205–206.

⁴⁷ Там само, с. 211.

⁴⁸ AGAD, Archiwum Zamojskich, sygn. 3153, k. 168–171.

⁴⁹ I. Wodzianowska. *Zmierzch Unii*, с. 204.

⁵⁰ Там само, с. 42.

⁵¹ AGAD, Archiwum Zamojskich, sygn. 3153, k. 339–366.

⁵² ks. T. Śliwa. *Grekokatolicki biskup Łucki Stefan Lewiński (1736–1807) // Premisla Christiana X (2003) 393–396.*

на священство, яких висвятили митрополити Ясон (Смогоржевський) і Теодосій (Ростоцький), були випускниками латинських шкіл⁵³. За даними інших дослідників, у Луцькій єпархії 1800 р. більшість парохів уже була випускниками шкіл⁵⁴. За даними мого дослідження, на початку XIX ст. із 236 парохів Луцької єпархії тільки 38 осіб мали домашню освіту⁵⁵. Загалом підвищення освітнього рівня підтверджують й інші базовані на джерелах праці українських, польських, американських істориків⁵⁶.

Насамкінець варто сказати, що, попри розгляд цих питань й упродовж попередніх історичних епох, саме наприкінці XVIII ст., як наслідок внутрішніх процесів конфесіоналізації та під зовнішнім впливом Просвітництва, вони здобули підтримку з боку світської еліти й державних інституцій. Тож можемо обережно припустити, що інструкція митрополита Смогоржевського відчула на собі впливи Просвітництва, які трансформувалися на локальному рівні й принесли добре помітні плоди, зокрема в царині освіти парафіяльного духовенства.

Висновки

Друга половина XVIII ст. для Унійної Церкви в Речі Посполитій – це час реформ, активної конфесіоналізації, утвердження власної суб'єктності. Тенденція до піднесення рівня освіти духовенства була характерною для всієї Європи, подібні процеси відбувалися й у православної Київській митрополії. Утім, кожна країна мала власні особливості реформування, спричинені впливом держави, рівнем розвитку політичної ідеології, правовим становищем Церкви, рівнем конфесійної свідомості вірян тощо. Це дало підстави сучасним дослідникам характеризувати це явище як різноманітність проявів просвітницького руху, що був характерним для країн Східної Європи.

Унійні ієрархи відчували вплив ідей Просвітництва, що були популярними у вищому середовищі Речі Посполитої. Ці впливи можна простежити насамперед у практичній, раціональній діяльності духовенства. Акцент на освіту духовенства, який пропагували представники польського Просвітництва, вплинув і на унійну ієрархію та дав їй змогу реалізувати ці питання на практиці, трансформувати теоретичні ідеї у практичні справи.

⁵³ I. Wodzianowska. *Zmierzch Unii*, с. 201–202.

⁵⁴ В. Білик, О. Карліна. *Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX ст.* Львів 2018, с. 160.

⁵⁵ В. Лось. *Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект.* Київ 2013, с. 123.

⁵⁶ I. Wodzianowska. *Zmierzch Unii*; W. Bobryk. *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku.* Lublin 2005; B. Skinner. *The Western Front*; В. Лось. *Уніатська Церква на Правобережній Україні.*

Як уже неодноразово підкреслювалося, ця розвідка є спробою формулювання альтернативного підходу, який, безперечно, вимагає залучення як нових джерел, так і їхнього подальшого детального розгляду. Окрім того, відкритим залишається питання: чи обговорювали уніатські ієрархи теоретичні засади нових віянь? Чи лише обмежилися до їхньої трансформації на локальному рівні? Відповідь на них, так само як і поглиблення вже заторкнених аспектів, вимагає подальших досліджень.

References

- Bilyk Viktoria, Karlina Oksana. *Zhyva spil'nota v impers'komu sviti: Luts'ka hreko-uniynna yeparkhiia kintsia XVIII – pershoi tretyny XIX st.* Lviv 2018. [In Ukrainian.]
- Bobryk Witold. *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku.* Lublin 2005. [In Polish.]
- Butterwick Richard. *Polska rewolucja a kościół katolicki 1788–1792.* Kraków 2012. [In Polish.]
- Butterwick Richard. What is Enlightenment (Oświecenie)? Some Polish Answers, 1765–1820 // *Central Europe* 3/1 (2005) 19–37. [In Polish.]
- Butterwick-Pawlikowski Richard, Między Oświeceniem a Katolicyzmem, czyli o katolickim oświeceniu i oświeconym katolicyzmie // *Wiek Oświecenia* 30 (2014) 11–55. [In Polish.]
- Getka Joanna. Świat chrześcijański wobec dziedzictwa słowiańskiego. Wyobrażenia ludowe w bazylijskich Teologiach moralnych (XVIII wiek) // *Studia Wschodniosłowiańskie* 16 (2016) 397–411. [In Polish.]
- Getka Joanna. *U progu modernizacji: ruskojęzyczne drukarstwo bazylijskie XVIII wieku.* Warszawa 2017. [In Polish.]
- Kempa Tomasz. *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku.* Toruń 2007. [In Polish.]
- Korzo Margarita. *Ukrainskaya i belorusskaya katehiticheskaya tradiciya konca XVI – XVIII vv.: stanovlenie, evolyuciya i problema zaimstvovaniy.* Moskva 2007. [In Russian.]
- Lehner L. Ulrich. The many faces of the catholic enlightenment // *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe* / ed. by Ulrich L. Lehner, Michael Printy. Leiden – Boston 2010, c. 1–16.
- Levitskij Pyotr. *Uniatskie visity ili revizii prihodov 18 st. kak cerkovno-istoricheskij material.* Kiev 1908. [In Russian.]
- Los' Valentyna. *Uniats'ka Tserkva na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsy XVIII – pershiy polovyni XIX st.: orhanizatsiyna struktura ta kul'turno-relihiyniy aspekt.* Kyiv 2013. [In Ukrainian.]

- Nowak Alicja Z. *Priesthood in the Teachings for the Clergy: On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*. Kraków 2017.
- Oestreich Gerhard. Strukturprobleme des europäischen Absolutismus // *Vierteljahresschrift für soziale und Wirtschaftsgeschichte* 55 (1968) 329–347. [In German.]
- Okey Robin. *Eastern Europe 1740–1985: Feudalism to Communism*. London 1992.
- Onofriichuk Tetiana. Enlightenment takes hold of our lands': translating and publishing in Volhynia and Podolia in the 1800s – 50s // *European Review of History* 27/4 (2020) 450–473.
- Shek Brnardić Teodora. The Enlightenment in Eastern Europe: Between Regional Typology and Particular Microhistory // *European Review of History* 13/3 (2006) 411–435.
- Skinner Barbara. *The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in Eighteenth-Century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia*. DeKalb Illinois 2009.
- Skochylas Ihor. *Halyts'ka (L'vivs'ka) yeparkhiia XII–XVIII st. Orhanizatsiyna struktura ta pravovy status*. L'viv 2010. [In Ukrainian.]
- Skochylas Ihor. Neopublikovana pratsia z istorii Uniats'koi tserkvy na Pravoberezhnii Ukraini u XVIII st. // *Materialy zasidan' Istorychnoi ta Arkheohrafichnoi komisii NTSH v Ukraini*, vyp. 2 (1995–1997 rr.). L'viv 1999, s. 343–360. [In Ukrainian.]
- Skochylas Ihor. Prohrama reform u L'vivskii yeparkhii v pisliazamoiskii period: vizytatsiyni instruksii Atanasiia (Sheptyts'koho) 1732 ta 1739 rokiv // *Kovchek: Naukovyi zbirnyk iz tserkovnoi istorii* 2 (2000) 347–371. [In Ukrainian.]
- Śliwa Tadeusz, ks. Grekokatolicki biskup Łucki Stefan Lewiński (1736–1807) // *Premislia Christiana X* (2003) 393–396. [In Polish.]
- Ślusarska Magdalena. Ku odnowie życia religijno-moralnego wiernych i poprawie ich obyczajów. Duchowieństwo diecezji wileńskiej w okresie pontyfikatu biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego (1762–1794) a oświeceniowa reforma katolicka // *Senoj i Lietuvos literatura* 33 (2012) 171–210. [In Polish.]
- Turczynski Emanuel. The Role of the Orthodox Church in Adapting and Transforming the Western Enlightenment in Southeastern Europe // *East European Quarterly* 9/4 (1975) 415–440.
- Wereda Dorota. *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*. Siedlce – Lublin 2013. [In Polish.]
- Witecki Stanisław. Theory and Practice of Parochial Preaching in the late 18th-century Polish-Lithuanian Commonwealth // *Slověne = Словъне. International Journal of Slavic Studies* 6 (2) (2017) 597–621. [In Polish.]
- Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim po 1782 roku / oprac. Marian Radwan. Lublin 2004. [In Polish.]

- Wodzianowska Irena. *Zmierzch Unii. Struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Braclawszczyżni*. Lublin – Tczew 2018. [In Polish.]
- Vulf Larry. *Vynaidennia Skhidnoi Yevropy. Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva*. Kyiv 2009. [In Ukrainian.]
- Yaremenko Maksym. *Pered vyklykamy unifikatsii ta dystsyplinuvannia: Kyivska pravoslavna mytropolii u XVIII stolitti*. Lviv 2017. [In Ukrainian.]

Наприкінці XVIII ст. Унійна Церква в Речі Посполитій увійшла в період реформ, який історики пов'язують передусім із процесом її конфесіоналізації в досліджуваний період. Утім, XVIII ст. – це й доба Просвітництва, ідеї якого мали певну суспільну рецепцію в Речі Посполитій. У статті приділено увагу сучасним тенденціям у дослідженні східноєвропейського Просвітництва, з особливим акцентом на розвиток просвітницького руху в річпосполитському контексті, яким сьогодні активно цікавляться польські та закордонні історики. Також поставлено питання про впливи ідей Просвітництва на ієрархію Унійної Церкви.

Окрім висвітлення теоретичних питань, головна увага дослідження зосереджена на практичних аспектах просвітницьких впливів, позаяк за даними сучасних дослідників саме впровадження ідей Просвітництва є вираженням просвіченого католицизму. Також здійснено порівняльний аналіз візитаційних інструкцій середини – другої половини XVIII ст. з особливим акцентом на візитаційній інструкції митрополита Ясона (Смогоржевського) 1782 р. для деканатів Брацлавищини та Волині Київської унійної митрополії. Результати здійсненого аналізу дають підстави запропонувати новий погляд на зв'язок між просвітницькими ідеями та піднесенням рівня освіти унійного духовенства, що простежується у візитаційних документах кінця XVIII ст.

Ключові слова: Унійна Церква, Річ Посполита, конфесіоналізація, Просвітництво, візитаційні інструкції, митрополія, освічений католицизм.